

ENGELLİLERİN VE AİLELERİNİN İBADETLER İLE İLGİLİ SORULARI VE CEVAPLARI*

Hilal ÖZAY**

Öz

İslâm dini bireyin toplum içinde bulunduğu şartları gözetilen bir dindir. Bu yüzden İslâm hukukundaki hükümler, güç ve takatleri farklı olan mükelleflerin durumuna ve onların içinde buldukları şartlara göre değişebilmektedir. Allah insanlara güç yetirebilecekleri hatta kolaylıkla yapabilecekleri sorumluluklar yüklemektedir. Allah hiçbir zaman insanı gücünün son sınırına kadar zorlamaz, sıkıntıya sokmaz ve ona meşakkat vermez. Bedensel engel de hükümlerde müsamaha ve kolaylığa sebep olan durumlardan biridir. Mükellef olan bedensel engelliler için, buldukları özel durumlarından dolayı küllî hükümlerden istisna yapılarak daha kolay hükümler vaz edilmiştir. Araştırmanın konusu engellilerin ve ailelerinin ibadetlerle ilgili soruları ve cevaplarıdır. Araştırmanın sonucunda engellerin her birinin İslâm hukukundaki hükümlere etkisinin olduğu, engellilerin engelli olmalarından dolayı ibadetlerde, özel hükümlere tabi tutuldukları ve onlara fırsat eşitliği sağlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engelli, ibadet, abdest, namaz, oruç, zekât, hac.

DISABLED PERSONS' AND THEIR FAMILIES' QUESTIONS ABOUT WORSHIPS AND THE RESPONSES TO THEM

Abstract

Islam is a tolerant and facilitative religion. Therefore, rulings in Islamic Law changeable with regard to abilities, difficulties and conditions of the person. Allah hold people responsible for obligations as easy as they can

* Geliş Tarihi / Received Date : 19.10.2017

Kabul Tarihi / Accepted Date : 18.12.2017

Bu makale 26 Temmuz 2017 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından düzenlenen "Engelli İlmihali Çalıştayı"nda sunulan tebliğden hareketle hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hilal.ozay@gop.edu.tr.

perform or obligations less than they can perform. Allah never holds people responsible for obligations as difficult as they can not perform and he never enforces them until their last extremes. He never makes difficulties, never distresses his own slaves. In Islamic Law one of the conditions which causes differences and easiness is physical obstacles. Obstacle people who are responsible for the Islamic rules are excepted from the general orders and they are ordered easier rulings because of their special cases. The issue of this research is questions and answers of people with disabilities and their families about worship. As a conclusion of this research these conclusions were Islamic rules can be concerned and affected by each one of obstacles, obstacle people due to their obstacles in their prayers, transactions, marriage and divorce have difference influences, affirmative action and equal opportunity provided by Islamic law for obstacle people.

Key Words: obstacle, worship, ablutions, prayer, fast, alms, pilgrimage.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca, sağlıklı insanlar çoğunlukta olsa da farklı seviye ve yaş gruplarındaki engelli olarak nitelenen kişiler, her toplumda hep olmuş ve bundan sonra da hep olacaktır. Engelliler yaşanan toplumun ayrılmaz ve ihmal edilemez parçası olmalarına rağmen, onlarla ilgili yeterli ve gerekli düzenlemeler yapılmamış hatta bu insanlar zaman zaman ihmal edilmişler ve olumsuz yönde uygulamalara tabi olmuşlardır. İslâm dini ise, geldiği ilk günlerden itibaren ayet ve hadislerle öncelikle insan olmanın önemine dikkat çekmiş ve o zamana kadar insanlara verilmeyen değeri vermiş, engellileri de ihmal etmeyip durumlarına uygun düzenlemeler yapmıştır.

Allah hiç kimseye gücü üstünde yük yüklememiş¹ hatta hiçbir zaman insanı gücünün son sınırına kadar zorlamamış, sıkıntıya sokmamış ve ona dayanamayacağı meşakkat vermemiştir. Bununla birlikte hükümlere mükellef olma ve bunları eda etmede bir takım şartlar da koymuştur. Bu şartların bulunmaması ya da bulunduğu halde sonradan herhangi bir sebeple ortadan kalkması durumunda hükümlerin edâ zorunluluğu geçici veya sürekli olarak ortadan kalkmış ya da kişiye nispetle kolaylaştırıcı esaslar devreye girmiştir.

Bu bağlamda engelli olma da hükümlerde değişiklik ve kolaylığa sebep olmuş, güç ve takatleri farklı olan mükelleflerin durumlarına ve içinde buldukları

¹ Bakara, 2/286.

şartlara göre küllî hükümlerden istisna yapılarak daha kolay hükümler verilmiştir.

Bu makalenin konusu engellilerin ve ailelerinin soruları ve bunlara verilen cevaplardır. Sorulara İslâm hukukundaki engelliler ile ilgili hükümlerden hareketle cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu arada engellilerin hangi konularda bilgiye ihtiyaç duydukları da tespit edilmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in engellilere yapılacak her türlü yardımın bir sadaka olduğu,² kendisinden yararlanan ilmin öldükten sonra amel defterini kapatmadığı,³ bir mü'minin ihtiyacını karşılayanın Allah'ın da onun bir ihtiyacını karşılayacağı ve onu bir sıkıntıdan kurtaranın, Allah'ın da onu kıyamet günü sıkıntılarının birinden kurtaracağı,⁴ şeklindeki hadisleri de böyle bir çalışma yapılmasında etkili olmuştur.

Doktora çalışmasını yaptığım sırada engelli derneklerinden alınan ve diyanet işleri başkanlığından gelen engellilerle ilgili sorular incelemeye tabi tutularak tekrarlar çıkarıldı, benzer sorular bir araya getirilerek konularına göre tasnif edildi. Engellilerden ve ailelerinden gelen sorular genel, inanç, ibadet, muâmelât ve ukubât şeklinde beş gruba ayrıldı. İbadet ile ilgili sorular da abdest, namaz, oruç, zekât ve hac başlıkları altında cevaplandırıldı. Her ne kadar bütün sorular cevaplandırılmış olsa da makale sınırını aşmaması düşüncesiyle burada ibadetle ilgili sorular ve cevapları yer alacaktır. Engellilerin ve ailelerinin ibadet ile ilgili merak ettikleri sorular ve cevapları şu şekildedir:

1. Abdest Konusundaki Sorular ve Cevapları

1. Hem gusül abdesti, hem de normal abdesti alırken engellerinden dolayı bazı vecibeler eksik kalırsa bir mahzuru olur mu?

2. İki kolu ve bir ayağı olmayan kişinin gusül abdesti alması gerekiyor. Gün boyunca yanında kimse yok bu durumda teyemmüm alabilir mi? Ya da ona yardımcı olacak yakını olduğu halde başkasına yük olmamak açısından teyemmüm abdesti alması doğru mudur?

3. Bedensel engelli olduğu için abdest alırken ayaklarını yıkayamıyor, nasıl abdest alabilir?

Bedensel engelli olduğu için abdest alırken ayaklarını yıkayamayan birisi

² Ahmed b. Hanbel, V, 168, 169, II, 350.

³ Ebû Dâvûd, "Vesaya", 14; İbni Mace, "Mukaddime", 20; Müslim, "Vasiyyet", 14.

⁴ Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 58; Ebû Dâvûd, "Edeb", 38; Tirmizî, "Hudûd", 3, "Birr", 19; İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

kendisi ve yardım edecek kişi zarar görmeyecek şekilde bir başkasından yardım olarak da olsa bu farzı yerine getirmeye çalışır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) hastalık gibi mazeretler sebebiyle ibadetlerde yardım almaya izin vermiştir.⁵ Ücretsiz veya parası varsa birisine ücret vermek suretiyle yardım olarak abdestini alabilir. Buna imkânı yoksa ayaklarına mesh yapmak suretiyle abdestini tamamlar, bunu da yapamazsa teyemmüm eder namazını kılar. Şayet bunu da yapamaz ise vaktin hürmeti için ayaklarını yıkamadan hali üzere namazını kılar. Mecellenin ifadesiyle “bir iş zîk oldukça muttasi’ olur.”⁶

4. Konuşma engelli niyetini söyleyemez, niyetsiz onun ibadetleri kabul olur mu?

İçinden niyeti geçirdiyse olur. Çünkü niyetin yeri kalptir. Niyet kalbin amelidir, dilin ameli değildir. Dil kalbin maksadını açıklamaya yarar.⁷ Dolayısıyla konuşma engelli, ibadetler için niyetini kalben yaptığı zaman bu vecibeyi yerine getirmiş sayılır ve bu noktada konuşabilenler gibi olur. Çünkü konuşma engelli yapabildiğinden sorumludur. Konuşma engelli niyetini diliyle söylemekten aciz olduğu için bu yükümlülük üzerinden düşer. Ama konuşma engelli kalben ve aklen niyetini yapabildiği için bundan mesul olur.

5. İşitme engelliyim cihaz kullanıyorum gusül için cihazı çıkartmam gerekir mi?

Hayır, gerekmez. Çünkü gerekli bir nedenden dolayı cihaz kulakta bulunmaktadır. Cihazın çıkarılması ve takılmasında herhangi bir zorluk ve zarar yok ise, cihaz çıkarılıp gusül abdesti alınır. Şayet cihazın takılıp çıkarılması meşakkatli veya kulağa, cihaza zarar veriyorsa çıkarılmaz, o şekilde gusül abdesti alınır. Çünkü zaruretler memnu’ olan şeyleri mübah kılar.⁸

6. Elim koptu abdest alırken kolumu yıkamalı mıyım?

Evet yıkanmalıdır. Dirsekle birlikte kol ve ayak gibi yıkanması farz olan organların bir kısmı yoksa (kesilmiş veya kopmuşsa), bu organların kalan kısmının diğer el ile yıkanması gerekir.

7. Bir ayağı felçli diğer ayağında protez takılı olan biri ihrama girdiği zaman o protezi çıkarmalı mıdır?

⁵ Buhârî, “Vudû’”, 35; İbn Mâce, “Tahâret”, 39.

⁶ Mecelle, md.18; Ali Haydar, *Dürrü’l-hükkâm*, I, 32.

⁷ Kâsânî, *Bedâ’i’*, II, 161; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I, 79; Şirbînî, *Muğni’l-muhtâc*, I, 47; Derdîr, *eş-Şerhu’l-kebîr*, I, 93.

⁸ Şevkânî, *Neylû’l-evtâr*, I, 219; Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, I, 262.

8. Protez kullanan engelli gusül ve abdest esnasında protezi yıkamak zorunda mı? Protez kullanan engelli gusül alırken protezin içinde kalan azaları da yıkaması gerekli mi?

9. Protez var abdest alırken onu yıkamam gerekir mi?

Kesilen veya kopan yer için altın madeninden veya başka bir madenden suni bir parmak veya el yapılırsa (protez) abdest ve gusülde onu çıkarmak zor olmadığı takdirde çıkarılarak yerini yıkamak icap eder. Yoksa eğer et ve deri içine yerleştiğinde onu çıkarmak zor olursa, yerleştiği yeri yıkamak icap etmediği gibi suni parmak ve eli yıkamak da icap etmez.⁹ Mesh edilmesi de gerekmez temiz olmaları yeterlidir.¹⁰ Protezler insanların uzvu haline gelmez. Sadece bazı işleri yapmak için kullanılan araçlardır.

10. Bedensel engelli veya belden aşağısı tutmayan kimselerin abdest durumları nasıl olmalıdır?

11. Ortopedik engelliye abdest alırken kolaylık var mıdır?

Evet vardır. Mesela yıkanması farz olan uzuvlarda kesilme, kopma veya başka bir sebeple bir rahatsızlık olduğunda su ile yıkama bu rahatsızlığı artıracaksa o uzvu yıkama yükümlülüğü düşer. Sadece suyla mesh edilir. Mesh etmek de zararlı olacaksa veya bunu yapamayacak kadar aciz ise mesh etme yükümlülüğü de düşer.¹¹

Bir kimse, eli kesik veya felçli olduğundan dolayı abdest alamayacak durumda olursa; ücretsiz veya parası varsa birisine ücret vermek suretiyle yardım alarak abdestini alabilir. Buna imkânı yoksa teyemmüm eder namazını kılar. Şayet bunu da yapamaz ise vaktin hürmeti için abdestsiz, teyemmümsüz hali üzere namazını kılar. Bilahare gücü yettiğinde namazını iade eder. Abdestsiz ve teyemmümsüz namaz kılmak zorunda olunca namazı en kısa haliyle sadece farzları yerine getirerek kılar. Sünnet ve vaciple meşgul olmaz. Zira Allah Teâlâ “O halde gücünüz yettiğince Allah’a isyandan kaçın”¹² “Din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yükledi”¹³ buyurmuştur.

12. Tekerlekli sandalyede namaz kılıyorum, sandalyenin tekerleklerinin temizliğine de dikkat etmem gerekir mi?

⁹ Güneç, *Büyük Şafî İlmihali*, s. 39.

¹⁰ Döndüren, “İslâm’ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsat”, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu*, s. 107.

¹¹ *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I, 5; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 56.

¹² Teğâbun, 64/16.

¹³ Hac, 22/78.

13. Ortopedik engelliyim taharettime dikkat edemiyorum kıldığım namazlar caiz midir?

Necasetten taharet ortopedik engelli için de bazı ibadetler için ön şarttır. Ortopedik engelli kendi imkânlarıyla gücünün yettiği kadar temizliğini yapmaya çalışır, o yapabildiğinden sorumlu olur. Gereken temizliği yapamadığında, maddi imkânı varsa ücretle bu işlerini yaptırır, maddi imkânı yoksa ona bakmakla yükümlü olan akrabaları bu ihtiyaçlarını giderir. Ortopedik engellinin böyle bir yakını da yoksa devlet onların bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere birisini ücretle görevlendirir, ücretini de devlet bütçesinden öder.

14. Görme engelli olduğum için üstüme bulaşan fakat farkına varmadığım necasetten sorumlu muyum? Bu konuda nasıl ruhsatlar olabilir?

15. Görme engelli abdest aldığı suyun, namaz kıldığı yerin ve elbisesinin temizliğine dikkat etmesi gerekir mi?

Evet, dikkat etmesi gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.): *“Temizlik imanın yarısıdır”*¹⁴ *“Allah temizdir, temizliği sever”*¹⁵ *“Namazın anahtarı temizliktir”*¹⁶ buyurmuştur. Görme engelli gerek elbisesinin ve namaz yerinin temizliği gerekse kullanacağı suyun temizliği konusunda öncelikle bunların temiz olduğunu bilen birisine sorup öğrenebilir. Birisini bulamayacaksa temizlik konusunda kendisine yardımcı birisini tutabilir ücretli veya ücretsiz sürekli bu konuda görme engelliye yol gösterebilir. Böyle birisini de ayarlama imkânı olmazsa; kendisi temiz veya necis olduğunu tespit etmeye çalışır. Görme engelli, temiz veya pis olduklarına dair delilleri araştırabilir, dokunma, duyma, tatma ve koklama duyularını kullanabilir. Genelde necis olan, bu duyularla anlaşılabilir. Hangi taraf için zann-ı galip gelirse o yönde hareket eder.¹⁷ Suyun temizliğinde şüphelendi ise araştırıp sonra zann-ı galibi üzere hareket edip abdest alır,¹⁸ ihtiyaten teyemmüm de yapar ve namazını kılar.

16. Varis çorabı giyme zorunluluğu olan kişiler abdesti nasıl almalıdır?

17. Mest üzerinden abdest alıyorum kabul olur mu?

¹⁴ Müslîm, *“Tahâret”*, 1.

¹⁵ Tirmizî, *“Edeb”*, 41.

¹⁶ Ebû Dâvûd, *“Salât”*, 74; Tirmizî, *“Tahâret”*, 3.

¹⁷ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 68; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, I, 305; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 26; Harâşî, *Şerhu Muhtasarı Halil*, I, 114; Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, I, 79-80.

¹⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, I, 184; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 26; Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, I, 88; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, I, 305; İbn Âbidînzâde, *Tekmilatü Reddi'l-muhtâr*, VI, 346; *“A'mâ”*, *Mv. Fî*, XVII, 40.

Birey için sıkıntılı olması nedeniyle bazı durumlarda, ayakların yıkanmasının yerine mest giyilmesi dinen meşrû kılınmıştır. Yani ayakları yıkama yerine mest üzerine mesh yapılarak abdest almaya izin verilmiştir. Mestin giyilebilmesi için önce abdest alınarak ayakların yıkanması ve ayağın fiziken bütün ve sağlam olması gerekmektedir.

18. Engelli olduğum için uyuya kalıyorum, uyanınca abdestim bozulmuş mu olur, namaz kılsam olur mu?

Uyku abdesti bozar. Çünkü uyku ile birlikte his kaybolur. Hz. Peygamber (s.a.v.): "Göz makatın bağıdır. Bu bakımdan uyuyan kimse abdest alsın"¹⁹, "Göz makatın bağıdır. Gözler uyuduğu vakit bu bağ çözülmüş olur"²⁰ buyurmuştur. Ancak uyurken bir yere yaslanmadan, kalçalar yere iyice oturmuş ise abdest bozulmaz.

19. Engelliler için teyemmüm nasıl olmalıdır?

Teyemmümün farzları engelli olan olmayan herkes için; niyet etmek elleri toprağa vurup yüzü ve kolları dokunmadık yer kalmayacak şekilde mesh etmekten ibarettir. Teyemmümü gerektiren hallerden diğeri de suyun üç kilometre uzakta olmasıdır ki bu sağlam insanlar içindir,²¹ görme ve ortopedik engelliye bu mesafe daha da azaltılabilir.

20. Yolculuk esnasında görme engelinden dolayı suya ulaşamayan bir insan, otobüsün camına dokunarak teyemmüm alabilir mi?

Toprak veya toprak cinsinden olan temiz şeylerle²² teyemmüm edilir. Yanıp kül olan veya sıcakta eriyebilen şeyler, toprak cinsinden değildir. Dolayısıyla ağaç, ot, tahta, demir, pirinç, yağlı boya sıvalı duvar, bakır, altın, cam ile teyemmüm edilemez. Kum, kireç ve alçı ile yıkanmış mermer, çimento, sırsız fayans, sırsız porselen çanak çömlekle, çamur ile olur. Toprak tozu olan eşyalarla da teyemmüm olur.

21. Yatalak hastalar nasıl abdest alacaklar ve nasıl namaz kılacaklar?

22. Bedensel engelliyim. Her durumda suya ulaşma imkânı var ama başkalarının yardımıyla başkalarına zahmet vermemek adına teyemmüm yapmak caiz mi?

23. Genelde camilerde bedensel engelliler için yapılmış abdest alma yeri bulunmuyor. Toprağa eğilme gibi bir şansımız da yok. Caminin duvarında

¹⁹ Tirmizi, "Tahâre", 57; İbn Mâce, "Tahâre", 62; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 80; İbn Hanbel, I, 111.

²⁰ Darîmî, "Vüdu", 48.

²¹ Komisyon, "Teyemmüm", ŞİA, VIII, 83; İlmihal, DİA, I, 208.

²² Komisyon, "Teyemmüm", ŞİA, VIII, 83; İlmihal, DİA, I, 208.

teyemmüm yaparak namaz kılabilir miyim?

24. Yataktan zorlukla kalkan hastam var abdest almak için kaldırmak çok zor oluyor kalkmadan tuğla ile teyemmüm yap diyenler var bazıları da su varken olmaz diyor ne yapmamız gerekir?

Suyun üç kilometre uzakta olması sağlam insanlar için teyemmümü gerektiren hallerdendir. Fakat engelli olanlar 3 km mesafe içinde bulunan su yerine ulaşabildikleri bir yerde su varsa veya suyu ulaştırabilecek birisi varsa bu su ile abdest alabilir veya gusül yapabilir. Aksi halde teyemmüm yapabilirler ve ibadetlerini yerine getirirler. Yataktan zorlukla kalkan hasta, kendisine de, kendisini kaldıran kişilere de zarar vermeden abdestini alma imkânı olursa suyla abdest alır. Varsa maddi imkânı bu iş için ücretle birini tutar, yoksa ona bakmakla yükümlü akrabaları ona yardımcı olur, bu da mümkün olmazsa devlet bu işlerini yapacak birini tahsis eder, hiç birisi olmazsa son çare toprak, kum, kireç, taş, tuğla, vs. ile teyemmüm yapabilir.

25. Yatalak olan bir hastanın idrarlı bezinin her namaz vakti değiştirilmesi hastaya eziyet verdiği durumlarda ne yapılmalı?

26. Özürlü olan bir kişi namaz kılmak için abdesti ne kadar zaman önce alabilir?

27. Sürekli yatalak hasta veya onların bakımını yapan hasta bakıcıların aynı elbise ile ibadet yapmalarının hükmü nedir?

28. Ben stomalı bir hastayım, sürekli dışkı bulunan bir torbayı üzerimde taşıyorum, namaza ve abdeste mani midir?

29. Bedenin alt tarafı hissedilmediği durumlarda namaz esnasında küçük veya büyük abdest istemeden ve bilmeden kaçarsa namaz kabul olur mu?

30. Engelden dolayı idrar tutamama namazda sorun olur mu?

31. Daimi sonda kullanıyorum. Daimi sonda da devamlı idrar geliyor. Abdeste, namaza mani mi? Namaz vaktinde aldığım teyemmüm veya abdest ne kadar geçerli?

Bir namaz vakti boyunca idrar akıntısı devam ediyorsa özürlü kabul edilir ve bu şekilde abdest alınıp namaz kılınır. Diğer namaz vakti girinceye kadar abdestli sayılır, diğer namaz vakti girince (o vakit için ezan okununca, önceki abdest bozulmuş olur) özür devam ediyorsa yine bu şekilde abdest alınır ve namaz kılınır.

32. Her zaman değil ama bazen namaz kılarken veya abdest aldıktan hemen

sonra bir damla şeklinde idrar akıntısı oluyor. Bedensel engelli olduğum için abdesti çok zor alıyorum, tekrar abdest almam lazım mı?

Sürekli olsaydı özür kabul edilir ve abdest bozulmazdı ama arada olunca abdest bozulur. Yeniden abdest alınması lazımdır.

33. Zihinsel engelli bir kızı olan anne, kızının âdeti bittiği zaman hemen gusül abdesti aldirmalı mı? Banyo yaptırmak zor olduğu için sık banyo yaptıramıyor, gusül abdesti ertelenebilir mi?

34. Namazla mükellef olmayan zihinsel engelliler gusülle mükellef midir?

35. Zihinsel engelli bireylerin gusül abdesti almaları zorunlu mu?

Zihinsel engelli ibadetleri yerine getirmek için mükellef değildir. İbadetleri yerine getirmenin şartlarından birisi de akıllı olmaktır. Dolayısıyla zihinsel engellinin gusül abdesti alması gerekmez.

36. Zihinsel engellinin ibadetle mükellef olabilmesi için engel derecesi ne olmalıdır?

37. Hafif zihinsel engelliler genel manada dini hükümlerle ne kadar sorumludurlar?

38. Zihinsel engelli fakat iletişim kurulabilen, farkındalığı olan çocukların abdest ve gusül almaları, namaz, oruç vb. ibadetleri nasıl olacaktır?

Zihinsel engellilerin mükellef olmaları şöyle olabilir: Ağır zihinsel engelli temyiz öncesi, orta zihinsel engelli temyiz dönemi çocuk gibi, hafif zihinsel engelli buluğ sonrası ama sefih gibi kabul edilip hüküm verilebilir. Engel derecesini tabi doktorlar belirleyecektir.

39. Görme engelli bayanlarda özel hallerinin başlangıç ve bitişinin tespiti nasıl yapılmalıdır?

Bir defa kaç gün adet günü olduğunu tespit amaçlı birisine gelen akıntı gösterilir. Daha sonraki aylar buna göre hareket edilir.

2. Namaz Konusundaki Sorular

1. Engellilere namaz farz mıdır?

Bir insana namazın farz olması için üç şartın bulunması lazımdır. Bunlar: Müslüman olmak, ergenlik yaşına gelmiş olmak ve akıllı olmak. Dolayısıyla zihinsel engellilerin namaz kılmaları farz değildir. Bunların dışındaki engellilerde ise eğer bu üç şart varsa namaz onlara farzdır. Ancak bunlar,

namazın farzları, vacipleri ve sünnetlerini yerine getirirken yapabildiklerinden sorumlu olurlar, onlara zorlandıkları yerde zorlandıkları kadar kolaylık vardır.

2. Bedensel engelli olan ve konuşamayan kişi duaları zihninden okusa olur mu?

3. Konuşma engelli ibadetlerinde dil ile söylenmesi gerekenleri nasıl yapması gerekir?

4. Konuşma engelli namazı kılarken duaları nasıl okur?

Konuşamayan kişi farz olan kıratı yerine getiremez. Konuşma engelli niyetini kalben yapar, kıraat dışındaki bütün farzları yerine getirir. Kıraat yapmadığı halde kıyamda bir süre bekler. Beklerken namazda okunacak dua ve sureleri sesi çıkmaya da diliyle telaffuz edebiliyorsa telaffuz eder, telaffuz edemiyorsa beklerken dilini ve ağzını hareket ettirmesine de gerek yoktur.²³ Kıraatı içinden geçirerek ve bunlar üzerinde düşünerek namazını kılar. Yapabildiğinden sorumlu olur. Kendisinde elinden geleni sonuna kadar yaptığı kanaati oluşmalıdır. Çünkü bunu en iyi önce Allah sonra kendisi bilebilir.

5. İbadetleri yaparken nasıl yapıldığına dikkat etmek gerekli midir?

Bu sorudan kasıt, ibadetlerin şeklinin önemli olup olmadığı ise, özellikle namaz, hac ibadetlerinin nasıl yapılacağı Allah ve Rasûlü tarafından belirlenmiş, dolayısıyla önemli ve zamana, mekâna, şahsa göre değişmez. Nitekim Allah Elçisi “*Namazı benim kıldığım gibi kılınız*”²⁴, “*Hac ibadetinizi öğreniniz, benim yaptığım gibi yapınız*”²⁵ buyurmuştur.

6. Görme engelli birinin namazda kafasını sağa sola çevirme durumunda namazı ne olur?

7. Görme engellinin namaz adabı olarak namazda ayak uçlarına ve secde mahalline bakması gerekir mi?

8. Görme engelli namaz kılarken nasıl hareket etmelidir?

Görme engelli, gören insanlar gibi namazın rükûlarını yerine getirebilir. Sadece görme engelli kıyamda secdeye, rükûda ayaklara, otururken (tahiyyâta) ellerine/dizine, secdede burnuna, selamda omuz başlarına bakamaz. Ama namazın rükûnlarını yerli yerinde yapabilir. Bu yerlere bakma görenler için

²³ Kâsânî, *Bedâ'i*, I, 110; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 47; Devvânî, *Fevâkihu'd-Devvânî*, II, 267; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 69.

²⁴ Buhârî, “Ezan”, 18; “Edeb”, 27.

²⁵ Müslîm, “Hac”, 310.

namazda huşuyu sağlamak için yapılır ve müstehaptır. Secdeden başka yerlere bakmak namazda huşuya engel olur. Bu durum her hangi bir şey göremeyen görme engelli için söz konusu olmadığı için bunları yapmamasında bir beis yoktur. Bununla birlikte görme engelli göremese de bakılması gereken yerlere bakmalı veya kafasını çevirmelidir. Çünkü görme engellinin başka yerlere bakması, kafasını sağa sola çevirmesi yanlış anlamalara ve dışardan bakanın namazda olmadığı intibasına varmasına sebep olabilir.

9. Görme engellinin kible durumu nasıl olmalıdır? Görme engelli namaz kıldıktan sonra kıblenin yanlış tarafa döndüğünü öğrenirse namazı iade etmesi gerekir mi?

10. Görme engelli kibleyi nasıl belirler ve belirleme zorunluluğu var mıdır?

Kıblenin tespiti ile ilgili hükümler görme engellinin mukîm veya yolcu olmasına göre değişir.

Görme engelli eğer mukim ise, kible tayini konusunda gören gibidir. Namaza başlamadan önce kibleyi soracak birisi varsa ona sorar ve ona göre namazını kılar. Ona sormadan namaz kılsa ve kibleyi isabet ettiremedi ise namazı sahih olmaz. İsbet ettirdiyse sahih olur. Görme engelli soracak kimseyi bulamazsa hangi yöne yönelerek namazı kılsa kılsın, onun namazı sahih olur. Duvarları el ile yoklayarak mihrabı bulma şartı da yoktur. Çünkü yerleşim yeri içtihat mahalli değildir.²⁶ Bu Hanefî mezhebinin görüşüdür.

Malikî, Şafiî ve Hanbelîlere göre görme engelli soracak birisini bulursa ona sormalıdır. Bulamazsa eliyle duvarlara dokunarak mihrabı tespit etmelidir.²⁷

Görme engelli yolcu ise, yolculuk esnasında kibleyi soracak birini bulamadan namaz kılsa, kibleye isabet etsin veya etmesin, kıldığı namaz sahihtir. Kibleyi soracak birini bulur da sormadan namaz kılsa namazı olmaz.²⁸

11. Bedensel engelliyim. Engelli arabamın önünde tahta sehpa var. Namazda onun üzerine secde edebilir miyim? Bazen de önüme yastık koyup ona secde etmek zorundayım. Caiz mi?

²⁶ Bâcî, *el-Müntekâ*, I, 334; Şirâzî, *el-Mühezzeb*, I, 68; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 45; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 271; Hattâb, *Mevâhibü'l-Celîl*, I, 510; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 146; İbn Âbidîn, *Hâşiye 'alâ Reddî'l-muhtâr*, I, 434; Ahmed b. İbrâhim, *Ahkâmü'l-merdâ*, s. 15; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 199; "A'mâ", *Mv. Fİ*, XVII, 42.

²⁷ İbn Kudâme, *el-Muğni*, I, 269; Buhûfî, *Keşşâfü'l-knâ'*, I, 311; Harâşî, *Şerhu Muhtasari Halil*, I, 259; Devvânî, *Fevâkihu'd-Devvânî*, I, 229; Derdîr, *eş-Şerhu'l-kebîr*, I, 226.

²⁸ *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 65.

Oturarak namaz kılmak zorunda olan kişinin, önüne yüksekçe birşey koyması mekruhtur. Rahatsızlığı yüzünden secdeye tam olarak eğilemeyen kimsenin, secde yerini sandalye veya yastık gibi bir şeyle yükselterek yüzüne doğru kaldırmaz. Rükû ve secdeleri gücünün yettiği kadar eğilerek rükû sücudundan aşağıda olmak üzere îma (başı önüne doğru eğmek) sûretiyle ile yapar.²⁹

12. Hareket kısıtlılığı olan bir engelli namazda hareketleri tam olarak yerine getiremiyor ise günahı var mıdır?

Hayır günah olmaz. Ortopedik engellilerden bazıları engellerinden dolayı namaz kılarken kıyamı, kıraatı, rükûyu ve secdeyi sağlam insanlar gibi yerli yerinde yapamazlar. Ancak ta'dîl-i erkanın, bir rükûn yapıldığında tam yapıldığı kanaatinde olma ve kalbin mutmain olması anlamı düşünüldüğünde ortopedik engelliler de imkânları ölçüsünde azamî gayreti göstererek rükûnları yaptıkları vakit kalpleri mutmain olursa ta'dîl-i erkânı yerine getirmiş olurlar. Çünkü sorumluluk tâkate, güce göredir. Herkes yapabileceğinden sorumludur. Yapamadığından sorumlu değildir.

13. Göz iması ile namaz kılınabilir mi?

Baş hareket ettirilemiyorsa, kirpiklerle imâ yapılarak kılınabilir. Eğer kirpikleriyle de îma etmekten âciz kalırsa namaz rükûnlerini kalbiyle edâ eder.³⁰ Akıl devam ettiği sürece sorumluluk da devam eder. Ayrıca bu bir ihtiyaçtır.

14. İki eli ve iki ayağı olmayan kimse nasıl namaz kılar?

15. Namazın rükûlarını yapamayacak olan ortopedik engellinin namazı nasıl kılması gerekir?

16. Fiziksel engellilerin, namaz rükûnleri (kıyam, rukû, secde) hususundaki durumları nasıl olacak?

17. Yatan bir engelli nasıl namaz kılabilir, resimleriyle gösterilirse daha açıklayıcı olur.

Sürekli yatan bir engelli kible yönüne kendisi veya başkalarının yardımı ile rahatsız olmazsa dönmeli, kible yönüne dönmekten aciz olduğunda gücünün

²⁹ Kudûrî, *el-Muhtasar*, 49; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 77; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 77; Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm*, II, 78; Çeker, "Fıkıhta Hasta", *SÜİFD*, sayı: 7, s. 38; Döndüren, "İslâm'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsat", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu*, s. 110; Yavuz, *İslâm Fıkhı ve Hukuku*, s. 47.

³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, I, 445; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 101; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 498.

yettiği, kolayına gelen tarafa dönebilir. Yani hangi tarafa doğru durmaktan rahat ediyorsa o tarafa doğru namazını kılabilir. Rükû için başını kaldırılabiliyorsa biraz eğerek ve sonra rükudan biraz daha fazla başını eğerek secdesini yapar. Başını eğerek îma ile namaz kılamayacak durumda ise, gözleri veya kalbiyle îma ederek namazını kılabilir. Çünkü aklını kaybetmeyen kişiden namaz sorumluluğu kalkmaz.

Bu hususta Rasûlullah (s.a.s.)'den nakledilen rivayetler şöyledir: İmran b. Hüseyin anlatıyor: Bende basur vardı. Rasûlullah (s.a.s.)'a namazı (nasıl) kılacağımı sordum. Buyurdu ki: *“Ayakta kıl, yapamazsan oturarak kıl, yapamazsan yan üstü kıl.”*³¹ Görüldüğü üzere insana zorlandığı yerde zorlandığı kadar kolaylık vardır. Çünkü zorluk kolaylığı celbeder.

18. İşitme ve konuşma engelli nasıl dua okur?

İşitme ve konuşma engeli bulunan kişi sesi çıkmasa da telaffuz edebiliyorsa diliyle dua eder. Dilini hareket ettiremiyorsa kalben ve zihnen dua eder. Allah Teâla mutlaka her iki halde de kulunun çağrısını işitecek, bilecektir. Nitekim ayet-i kerimelerde de şöyle buyurulmaktadır: *“Sözü (ister gizle ister) açığa vur, O (insanın) gizli (düşüncelerini de) bilir, gizlinin gizlisi (duygularını) da.”*³²

19. Engelli çocuğuma duaları nasıl öğretebilirim?

Bir başkası (okul, öğretmen vs.) ile birlikte öğretmeli, aile desteklenmeli ve iş birliği yapmalıdır. Daha çok oyun ve taklit yoluyla sıkmadan her fırsatı değerlendirerek sabırla, uzun bir zamanda ama kısa kısa vakit ayırma şeklinde öğretilir.

20. İşitme engelli bireylerin dua ve sure ezberlemeleri ve bunları hafızada tutmaları oldukça zor. Ayrıca işitme engelliler çoğu zaman(farkında olmadan) dua ve sureleri okurken harflerin yerini değiştiriyorlar. Bu durumun namazlarına zararı olur mu? Ayrıca pek çok işitme engelli ezberini unutması sebebiyle namazda sık sık sureyi baştan okumak yahut kaldığı yerde bırakıp rükûya eğilmek zorunda kaldığını söylüyor. Bu durumda ne yapmaları gerekir?

21. Kur'an-ı Kerim'i okurken bazen kelimeleri karıştırıyorum öyle okuyorum günah olur mu?

Kur'an- Kerim okurken kasden yapılmadığı sürece kelimelerin yanlış okunması günah olmaz. Bu şekilde de olsa Kur'an okumaya devam etmeli ve

³¹ Buhârî, “Taksîru's-salât”, 19; Ebû Dâvûd, “Salât”, 179; Tirmizî, “Salât”, 158; Ahmed b. Hanbel, IV, 426; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, II, 175.

³² Tâhâ, 20/7.

mümkün merteye en kısa zamanda doğru bir şekilde okumaya gayret etmeli ve öğrenmeye çalışılmalıdır.

22. Kur'an ve namazda duaları okurken dili tam olarak dönmeyenler (örn: peltekler gibi) okuyabildikleri gibi okuduklarında günahı var mıdır, ibadetleri yerine getirmiş olurlar mı?

Düzeltilmeye gayret ettikten sonra günah olmaz. Bu şekilde ibadetlerini yerine getirmiş olurlar. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.): *"Size bir şey emrettiğim zaman gücünüz yettiğinde onu yerine getirin"*³³ buyurarak herkesi yapabildiği kadarından sorumlu tutmuştur.

23. Gırtlak kanseriyim ve bu yüzden sesleri tam olarak çıkartamıyorum, günah mıdır?

Sorumluluk yerine getirebilmeye göredir, bu durumda gırtlak kanseri olup sesleri tam olarak çıkartamayan kişi farz olan kıraatı sesi çıkmasa da telaffuz edebildiği kadar yerine getirmeye çalışır. Bu mümkün olmazsa içinden geçirerek ve üzerinde düşünerek namazını eda edebilir.

24. Kur'an-ı Kerim'i aklımda tutamıyorum duaları ezberleyemiyorum, nasıl aklımda tutabilirim?

25. Namaz kılmak isteyen fakat engelinden dolayı süreleri ezberleyemeyen kişiler kâğıttan okuyarak namazlarını kılsalar kabul olur mu, bir mahzuru var mıdır?

Normal şartlarda kâğıttan okuyarak namaz kılınmasının namazı bozacağı ve mekruh olduğu şeklinde görüşler vardır. Ancak engelden dolayı olağanüstü ve zaruri bir durum söz konusu, en kısa zamanda öğrenme, ezberleme şartıyla Allah lafzını tekrar ederek ve Allah Teâlâ'yı düşünerek namazını kılabilir. Yine en kısa zamanda ezberlemek şartıyla geçici olarak, ezberleyinceye kadar ameli kesire (dıştan bakan bir insanı namaz kılmadığı kanaatine sevk etmek veya namaz içinde peşi peşine arada uzun fasıla olmadan yapılan üç harekette bulunmak) düşmeden önüne rahat görebileceği yüksek bir şeyin üstüne Kur'an-ı Kerim'i açıp koyarak sayfaları çevirmeye ihtiyaç hissetmeden veya en fazla bir kere çevirerek namaz kılabilir.

26. Engelli birisi yolculuk sırasında araç içerisinde namaz kılabilir mi?

27. Uzun yola giderken arabada oturarak namaz kılsak olur mu?

³³ Buhârî, "İ'tisâm", 2; Müslîm, "Hac", 412; İbn Mâce, "Mukaddime", 1; Ahmed b. Hanbel, II, 247, 258, 313.

Arabanın namaz vaktinde mola vermemesi, verilen molanın çok kısa olması, namaz kılınacak yerin güvenli olmaması veya namaz kılmaya müsait olmaması, hastalık, sakatlık gibi sebeplerle arabadan ayrılma zorluğu söz konusu olduğu durumlarda arabada oturarak namaz kılınabilir.

28. Namaz kılariken tuvalete gitme ihtiyacı hissettim fakat namazı bitirene kadar bekledim namazım bozulmuş mudur?

Hayır, bozulmaz namaz sahihtir. Namaza başlarken yok olduğu halde namaz sırasında tuvalete gitme ihtiyacı duyulabilir, bunda bir beis yoktur. Ancak tuvalete sıkışık bir şekilde namaza durmak, namazda gerekli huzurun sağlanmaması sebebiyle mekruhtur.

29. Ayağını uzatarak namaz kılmak zorunda olanın namaz sevabı az olur mu?

Böyle bir kişinin durumunu en iyi Allah bilir sonra kendisi bilir. Bu kişi ruhsatı istismar etmeden, mümkün olduğu kadar farzları yerine getirerek durumuna uygun yapabildiği kadarıyla ve yapabildiği şekilde namazını kılar. Böyle olunca namazı usulüne göre kılanlardan farklı olmaz, inşallah sevabı da az olmaz.

30. Görme engelli birisi imamlık yapabilir mi?

Engelli, imâmlığa ondan daha ehil kimsenin bulunmaması, necâsetten korunması, vaktin girdiğini bilmesi ve kıbleyi tayin etmesi şartlarıyla imâm olabilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.)'ın, İbn Ümmü Mektûm ile İtban b. Mâlik'i Medine'ye savaşa gittiğinde kendi yerine halife bırakmıştır. Bu iki zât da görme engelli idiler. Enes (r.a.): *"Nebi (s.a.s.) İbn Ümmi Mektûm'u o kör iken insanlara imâmlık yapması için tayin etti."*³⁴ Yine İtban b. Mâlik hakkında da görmediği halde kendi halkına imâmlık yaptığına dair hadis³⁵ rivayet edilmiştir.

31. Konuşma engelli birisi imamlık yapabilir mi?

İmâmlıkta kıraat önemlidir. Buna göre konuşma engellinin imâmlığı değerlendirilir. Eğer konuşma engelliden daha iyi kıratı olan birisi varsa her zaman imamlıkta öncelik onundur. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), Müslümanlar üç kişi olduğunda aralarından birinin imâm olmasını, imamlığa en lâyük kimsenin de kıraati en iyi olan kişi olduğunu belirtmiştir.³⁶ Fakat kıraat konusunda konuşma engelliden daha iyi birisi yoksa konuşma engelli imâm olabilir.

³⁴ Ebû Dâvûd, "Salât", 65; Ahmed b. Hanbel, III, 192.

³⁵ Buhârî, "Ezan" 40; Muvatta', "Sefer", 415; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XVIII, 28.

³⁶ Müslîm, "Mesâcid", 289-290; Ebû Dâvûd, "Salât", 61.

32. Peltek birisi imamlık yapabilir mi?

Fakihler arasında konuşabilen ama konuşmasında pelteklik, kekemelik gibi sorunlar olanların imamlığını geçersiz sayanlar³⁷ olduğu gibi, kendileri gibilere imâmlık yapabileceklerini söyleyenler³⁸ de vardır.

33. Cemaate katılmamayı mazur sayan sebepler nelerdir, engelli olma da bu sebepler arasında mıdır?

İslâm âlimleri havanın çok soğuk veya çok sıcak olmasını, şiddetli rüzgâr, kar, yağmur, çamur vb. tabii engelleri, hastalık veya yüreyemeyecek kadar yaşlı, görme ve ortopedik engeller gibi önemli bedenî özürleri, ayrıca can güvenliğinin bulunmayışını, hastaya bakma, cemaate gittiği takdirde bir daha elde edemeyeceği ilmî bir fırsatı kaçırmama, cenaze hizmetleriyle meşgul bulunma, kaybolan bir malı arama gibi önemli meşguliyetleri ve soğan, sarımsak vb. şeyleri yemiş olma gibi durumları³⁹ cemaate katılmama için mazeret kabul etmişlerdir.

34. İşitme engeli birisinin duymadığı halde cemaate katılmasının bir anlamı var mı, cemaatle namaz sevabı alır mı?

35. İşitme engelli cemaatle namaz kılabilir mi?

Evet, işitme engelliler cemaatle namaz kılabilirler ve her cemaate katılanlar gibi cemaatle namaz sevabından istifade ederler. İşitme engelliler, kendileri gibi işitme engelli veya duyan bir imâma uymak üzere cemaat oluşturabilirler. Ancak Cuma namazı için oluşturulan cemaatin tamamı işitme engelli olduğu zaman hutbeyi dinleyen olmayacaktır ve cumanın farzı yerine gelmeyecektir. Bu durumda cemaatin tamamı işitme engelli olmamalıdır. Bunun dışında işitme engelliler cemaat oluşturmada duyanlar gibidir.

36. Üç cuma üst üste namaza gitmeyen evli bir erkeğin imam nikâhı düşer deniliyor bu doğru mudur? Böyle bir şey varsa engelliler için de geçerli midir?

Hayır, doğru değildir. Cuma namazı ile ilgili Hz. Peygamber (a.s.) "Üç cuma namazına peş peşe gitmeyenin Allah kalbini mühürler"⁴⁰ buyurmaktadır. Nikah

³⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'*, I, 139; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 57; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 13; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 59; İbn Kudâme el- Makdisî, *eş-Şerhu'l-kebir*, II, 38; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, I, 367; İbn Müflih, *el-Mübbdi'*, II, 76; Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc*, I, 239; Buhûtî, *er-Ravzü'l-mürbi'*, I, 253; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 177-178; "Haras", *Mv.F.*, XIX, 93; Öğüt, "Dilsiz", *DİA*, IX, 303.

³⁸ Abderî, *et-Tâc ve'l-iklîl*, II, 114; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 413.

³⁹ İbn Âbidîn, *Hâşiye 'alâ Reddi'l-muhtâr*, I, 555, 556; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s. 144; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 171-172; Uzunpostalcı, "Cemaat", *DİA*, VII, 289.

⁴⁰ Ahmed b.Hanbel III, 424; Ebû Davûd, "Salât", 210.

ancak talak hakkının kullanılmasıyla, muhalaa (karşılıklı rızâ ile boşama), hakimin kararıyla veya eşin vefat etmesiyle düşer.

37. Engelli olan bir kişi cuma namazı kılmakla mükellef midir?

38. Cuma namazı görme engelliye farz mıdır?

Bir görüşe göre⁴¹ görme engelli kendi başına camiye gidebiliyorsa cuma namazı ona farzdır. Başkasının yardımıyla gidebiliyorsa Cuma namazı için mükellef değildir. Mükellef başkasının yardımı ile bir şeye kâdir olmaz. Bir kişi bir şeyi yapmak istediğinde yapabiliyorsa ona kâdirdir. Diğer görüşe ki çoğunluğun görüşüne göre⁴² görme engelli kendisini camiye götürecek birini bulabilirse, görme engellinin de Cuma namazı kılması farz olur. Çünkü bu durumda o camiye gitmeye muktedir olur.

39. Abdestimi uzun süre tutamadığım için cuma namazına gidemiyorum, evde kılsam olur mu?

40. Engelinden dolayı cuma günleri camiye gidemeyen kişiler cuma namazını evlerinde kılabilirler mi?

Cuma namazı ve bayram namazları ancak cemaatle eda edilen ibadetlerdir. Dolayısıyla evde tek başına Cuma namazı kılınmaz.

41. Bedensel engelli olan birinin namaz kılmak için camiye girmeye imkânı yoksa dışarıda imamın sesini işittiği bir yerde imama tabi olabilir mi?

42. Fiziki koşullar sebebiyle camiye giremediğimiz için dışarıda duruyorum ve imamın sesine uyuyorum. Bazen imamın sesini duymadığımız oluyor. (Mesela Allahü ekber duyuluyor ama Semiallahülimenhamideh duyulmuyor) ama namaza devam ediyorum. Caiz mi?

43. Bedensel engelli olarak bazı camilerimizde safa duramadığımız için cemaatten kopuk olarak arkada duruyoruz. Saftan kopuk olmak cemaatle namaza mani mi?

Hayır değildir. Cemaatten birinin mazeretsiz bir şekilde saf arkasında

⁴¹ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 23; Kâsânî, *Bedâ'i'*, I, 259; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 83; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 82; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, I, 376, II, 50; *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I, 144; İbn Âbidîn, *Hâşiye 'alâ Reddî'l-muhtâr*, I, 600; Ahmed b. İbrâhim, *Ahkâmü'l-merdâ*, s. 9; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s. 155; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 378; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, II, 170.

⁴² Serahsî, *el-Mebsût*, I, 23; Kâsânî, *Bedâ'i'*, I, 259; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 82; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, II, 50; Harâşî, *Şerhu Muhtasarı Halil*, II, 92; Derdîr, *eş-Şerhu's-sağîr*, I, 516; İbn Âbidîn, *Hâşiye 'alâ Reddî'l-muhtâr*, II, 154; Ahmed b. İbrâhim, *Ahkâmü'l-merdâ*, s. 9; Cezîrî, *el-Mezâhibü'l-erba'a*, I, 378; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s. 155; Özel, "A'mâ", *DİA*, II, 554.

yalnız başına durup imama uyması mekruhtur. Ancak saflar arasında duracak bir yer bulamazsa veya her hangi sebeple saflara dahil olamazsa mekruh olmaz.

44. Bedensel engelliyim. Bazen namaz kılacağımız yerdeki fiziki imkânsızlıklardan dolayı engelli arabamın kibleye dönme imkânı olmuyor. Başımı kibleye çevirerek namaz kılabilir miyim?

Kılabilirsin. Kişi yapabildiğinden sorumludur.

45. İşitme engelli biri imamdan önce hareket ederse namazının durumu ne olur?

Kasden yapmadığı süre bir şey olmaz. Kasıtlı imamdan önce hareket etmek caiz değildir.

3. Oruç Konusundaki Sorular

1. Sağlıklı insanlar için ramazan ayında verilen fitre engelliler için de verilmeli midir?

Evet engelliler için de geçerlidir. Çünkü fitre verme konusunda engelli veya sağlam olma arasında fark yoktur.

2. Engelli oruç tutmalı mıdır; hangi durumlarda tutmayabilir?

3. Sürekli engelli olduğu için oruç tutamayan birisi oruç fidyesini vererek ibadetini yerine getirmiş olur mu? Yoksa kış vakti oruçlu geçirilen vaktin kısa olduğu günlerde oruç tutması daha uygun mudur?

4. Engellilerde ramazan ayında tutamadıkları oruçlar için fidye vermeli midir?

5. Bedensel engelliliği olup oruç tutmayanların fidyelerini aileleri ödemek zorunda mıdır?

Evet vermelidir. Oruç tutmakta zorlanan veya oruç tuttuğunda rahatsızlığı artan, durumu kötüye giden veya sürekli ilaç kullanmak zorunda olan engelliler oruç tutmamayı mübah kılan hastalık mazeretinden hareketle oruçlarını tutmayabilirler. Daha sonra iyileşirlerse kazasını tutarlar. Eğer iyileşmeyecek gibiyseler kefâretlerini öderler. Kefâret kaza etme imkânı bulamayanlar için her güne bir yoksul doyumu (bir fakiri bir gün doyurma) kadar fidyedir.⁴³ Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de: *"Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı*

⁴³ İlmihal, DİA, I, 414.

mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidiye gerekir"⁴⁴ buyrulmuştur.

6. Tükürük bezleri alınan birisi, sürekli ağzını ıslatmak zorunda kalıyor. Bu şekilde oruç tutan kişinin durumu nedir?

Boğazından su kaçmadığı sürece orucunu tutmuş olur.

7. Omurilik felçlisi engellinin oturmadan kaynaklı yaralarına oruçluyken pansuman yapılması orucu bozar mı?

Bozmaz.

8. Engelli oğlum oruç tutmak istiyor fakat tuttuğunda gün içinde acıkınca bir şeyler yiyiyor. Bana "anne bir şey olur mu, orucum bozuldu mu?" diye sorduğunda bende "yok olmaz oğlum" diyorum. Acaba günah işlemiş olur muyum?

Hz. Peygamber : "Ben şaka ile de olsa, yalanı terk eden kimse için, cennetin ortasında bir köşke kefilim"⁴⁵, buyurarak şaka da olsa yalandan sakınmamızı istemiştir. Yalan söylemeden daha farklı bir üslupla eğer oruç tutmaması için gerekli sebepler var ise Allah senin bu şekilde sabahtan öğlene kadar ve öğleden akşama kadar oruç tutmana müsaade etmiş veya senin orucun bu şekilde tamam oluyor denilebilir.

9. İşitme engelli biri ezan okundu düşüncesiyle orucunu erken açarsa durumu ne olur?

Orucu bozulmuş olur, yerine kaza tutar. Çünkü işitme engelli ezanın okunduğunu duyamaz ama iftar ve imsak vaktinin geldiğini saate, takvime, oruç tutan insanlara bakarak tespit edebilir. Yani yapabildiklerinden sorumlu olur.

4. Zekât Konusundaki Sorular

1. İbadetle hiçbir ilgisi olmayan engelliye zekât ve fitre verilir mi?

2. Bedensel engelliler zekâtın verileceği yerlerden fakir ve miskin grubunun kapsamına girer mi?

Evet girebilir. Engelliler çalışıp kazanmaya kadir değillerse ve onların nafakasını sağlayacak baba, kardeş veya asabeden birisi yoksa zekât ehlinde olurlar. Ancak Engellinin miras, hibe, kazanma vs. yollarla malı olursa veya nafakasını karşılayacak yakınları bulunursa veya kendisinin nafakasını

⁴⁴ Bakara, 2/184.

⁴⁵ Ebû Dâvûd, "Edep", 7.

sağlayacak bir sanatı olursa zekât verilmez.⁴⁶ Çünkü Peygamber; *“Sadaka zengine ve çalışıp kazanma gücü olan kimselere helâl olmaz”* ⁴⁷ buyurmuştur.

3. Nisap miktarından fazla malı olan zihinsel engellinin adına zekât verilir mi?

4. Zihinsel engelli bireylerin mallarından zekât verilir mi? Verilen zekâtın sevabı kime aittir. Verilmemesi durumunda cezası kime aittir.?

5. Zihinsel engelli zengin biri zekât, hac, kurban gibi ibadetleri yerine getirmek zorunda mı?

6. Hz. peygamber zamanında dilenen engelli var mıydı? Peygamber Efendimiz onlara nasıl davranmıştır?

Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında dilenenler vardı ama engelli olup olmadıkları hakkında bilgiye rastlanmadı. Dilenenler konusunda Hz. Peygamberin tavrı şu şekildedir: Bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.) yanına fakir biri gelip yiyecek bir şeyler istedi. Allah Resûlü (s.a.v.) ona: *“Senin evinde hiç eşya yok mu?”* diye sordu. O zat: *“Bir kısmını üzerimize örtüp bir kısmını yere serdiğimiz bir çulumuz var. Bir de su kabımız”* dedi. Resûl-i Ekrem(s.a.v.): *“Onları bana getir!”* buyurdu. Onları eline aldı ve etrafındakilere: *“Bunları kim satın almak ister?”* diye sordu. Sahâbîlerden biri, onlara bir dirhem vereceğini söyledi. Resûlullah (s.a.v.) : *“Artıran yok mu?”* diye birkaç defa seslendi ve iki dirhem veren sahâbîye onları sattı. Parayı fakir sahâbîye uzatarak: *“Bunun bir dirhemiyle ailene yiyecek al. Kalan parayla da bir balta satın alıp bana getir!”* buyurdu ve baltaya kendi elleriyle bir sap takıp: *“Haydi, şimdi git; bununla odun kes ve sat! On beş gün çalış; ondan sonra yanıma gel!”* buyurdu. Bu sahâbî, on beş gün sonra geldi. On dirhem kazanmış, bu parayla kendine ve ailesine elbise ve yiyecek almıştı. Resûlullah (s.a.v.) buna çok sevindi ve şunları söyledi: *“Dilencilik, kıyamet günü yüzünde bir leke görüneceğine, bu senin için daha hayırlı değil mi?”*⁴⁸

Yine dilenmenin hoş bir şey olmadığını şu hadislerden de anlıyoruz: *“Dilenmekten sakınmak isteyenleri, Allah iffetli kılar. Halka karşı tok gözlü davranmak isteyenleri de Allah, insanlara muhtaç olmaktan kurtarır.”*⁴⁹ "Bâzı haris, yüz­süz kimse hiç durmadan dâima insanlardan ister. En sonu kıyamet gününde bu yüz­süz

⁴⁶ Abdullah b. Osman eş-Şâyi', *el-Lü'lü's-semîn min fetâvâ'l-muavvakîn*, I, 23.

⁴⁷ Ebû Dâvûd, "Zekât", 24; Tirmizî "Zekât", 23; İbn Mâce, "Zekât", 26; Ahmed b. Hanbel, II, 164.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Zekat", 26; İbni Mâce, "Ticârât", 25.

⁴⁹ Buhârî, "Zekât", 19.

kimse, yüzünde bir et parçası olmaksızın (Arasat meydanına) gelir.⁵⁰

5. Hac Konusundaki Sorular

1. Hacca ve umreye gittim ama abdestimi tutamıyorum bu yüzden namaz kılamıyorum yaptığım ibadetlerim kabul olmuş mudur?

İnşallah olmuştur. Bunu ancak Allah Teâla bilir. Abdest tutamamaya gelince; bu durumdaki kişi özürlü sayılır. Namaz kılmamayı gerektiren bir hal değildir. Namazı ancak Müslüman olmayan, akli olmayan ve canı olmayan kılmaz. Bir namaz vakti boyunca sürekli devam eden idrar, kan, yel vs. nedeniyle abdestini tutamayan kişi, namaz vakti girince bu halde abdest alır, vakit çıkıncaya kadar abdestli sayılır ve dilediği kadar farz, vacib, sünnet namaz kılabilir, Kabe'yi tavaf edebilir, Kur'an'ı Kerim'i tutabilir. Diğer vakit girince tekrar abdest alır.

2. Maddi durumu iyi olan bir bedensel engelli vekâletle hac görevini yerine getirebilir mi?

3. Görme engelli birisi hac ibadetinden sorumlu mudur?

Görme engelli, hac yapmak için bedenî ve mâli imkâna sahip ise ve onun için yol güvenliği de varsa, gören insanlar gibi hac yapması gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, hac ayetinde ("*Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*")⁵¹ cihat ayetinde olduğu gibi görme ve ortopedik engelli, vs. şeklinde kişileri istisna etmemiştir. "İstitaât" ifadesiyle gücü yeten herkesi kastetmiştir. İbn Abbas; ayette geçen "ona yol imkânı bulabilme" ifadesini vücut sağlığı, binek, yol azığı ve engellenmemek şeklinde yorumlamıştır.⁵² Eğer bu şartlar yoksa görme engellinin hac yapması gerekmez.

4. Ortopedik engelli birisi hac ibadetinden sorumlu mudur?

Ortopedik engellilerin hacdan sorumlu olmaları engellerine göre değişir. Hacca kendi başına gidebilme imkânı bulabilen ortopedik engelliler hacdan mesuldürler. Hacca kendi başına gitme imkânı olmayanlara gelince; bu kişilerin hacdan sorumlu olmadıkları⁵³ ve yardımcı bulmaları halinde hacdan sorumlu

⁵⁰ Buhârî, "Zekat", 53.

⁵¹ Âl-i İmran, 3/97.

⁵² Kâsânî, *Bedâ'i'*, II, 121; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, II, 334; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, III, 26; Döndüren, "İslâm'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsat", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu*, s. 115.

⁵³ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 154; Kâsânî, *Bedâ'i'*, I, 259, II, 121; Bâbertî, *el-İnâye*, II, 394, 395; *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, I, 218; İbn Âbidîn, *Hâşiye 'alâ Reddî'l-muhtâr*, II, 459; Ahmed b. İbrâhim, *Ahkâmü'l-merdâ*, s. 23; "A'mâ", *Mv. Fî*, XVII, 51.

olacakları şeklinde görüşler⁵⁴ vardır. Bu görüşlerden ikincisi ve çoğunluğun görüşüne göre hac için gerekli şartları bulandıran ama kendi başına hacca gidemeyen ortopedik engelliler ücretli veya ücretsiz bir yardımcı vasıtasıyla gidebilirlerse hacdan mesul olurlar. Yardımcı bulamazlarsa kendi yerlerine birisini göndererek bu görevi yerine getirirler.

Sonuç

Bu çalışmanın sonucunda engellilerin ve ailelerinin benzer sorular sordukları, engellilerin bir kısmının kulluk vazifelerinden tamamen muaf olduklarını düşündükleri, bu soruların genel, inanç, ibadet, muâmelât ve ukubât şeklinde beş gruba ayrıldığı, ibadet ile ilgili soruların da abdest, namaz, oruç, zekat ve hac konularında ve daha çok soruların abdest ve namaz konusunda geldiği ve en çok sorulan sorunun da “engellilik nedeni olduğu” görüldü. Sorular cevaplandırılırken engellerin her birinin hükümlere etkisinin olduğu, engelden dolayı ibadetlerde farklı ama durumlarına uygun hükümler verildiği edilmiştir.

İnsanı en güzel biçimde yarattığını bildiren Yüce Allah, insanları rahimlerde dilediği gibi şekillendirdiğini, istediği bir şekilde terkip ettiğini ifade etmekte; ancak onlardan bir kısmının, ortopedik, zihinsel, görme, işitme ve konuşma engellilerden oluştuğunu hatırlatmaktadır. Şüphesiz ilahî adalet gereği, herkes gücünün yettiğinden ve sadece kendisine verilenden sorulacaktır. Yaratıcı, şükredenleri ve sabredenleri ayırt etmek üzere bazen nimet vererek ve bazen de vermeyerek kullarını dener. Bunun bir imtihan olduğuna inanan engelli mü'min, verilene şükretmek, kendisinden alınana ise sabretmek suretiyle iki durumda da sınavı kazanma imkânına sahiptir.

Engelli olma, özür, sıkıntı, acziyet gibi kişiyi normal insanlarla aynı davranmaktan alıkoyan geçici ya da kalıcı durumlar, Allah'ın kullarını imtihanının bir sonucu iken onların durumu gözetilerek öngörülen hükümler, Allah'ın bir rahmeti, İslâm hukukunun esnekliğinin ve onlara bir takım imtiyazlar verildiğinin de bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Engelliler ile ilgili öngörülen hüküm ve düzenlemelerin Kur'an'ı Kerim'in ayetleri ve Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan sorumluluğun güç oranında olabileceği ilkesinin, her özel duruma göre uygulanarak adaletin yerine getirildiği ve bedensel engellilere fırsat eşitliği sağlandığı görülmüştür.

⁵⁴ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 197; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 154; Kâsânî, *Bedâ'i'*, I, 259, II, 121; İbn Cüzeyy, *el-Kavânîmü'l-fıkhiyye*, s. 86; Merdâvî, *el-İnsâf*, III, 408; Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, II, 392.

Kaynaklar

- Abderî, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf (ö.897/1491), *et-Tâc ve'l-iklîl*, Beyrut 1977, I-VI.
- Abdulbâki, Muhammed Fuad (ö.1388/1968), *el-Mucemu'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'an'î'l-Kerîm*, İstanbul 1990.
- Abdullah b. Osman eş-Şâyi', *el-Lü'lü's-semîn min fetâvâ'l-muavvakîn*, Riyad 1997.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed (ö. 241/855), *el-Müsned*, İstanbul 1992, I-IV.
- Ahmed b. İbrâhim b. Halil, *Ahkâmü'l-merdâ*, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 196.
- Ali Haydar Efendi (ö.1351/1933), *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, I- IV, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye).
- "A'mâ", *Mv.Fİ*, Kahire 1986, XVII, 40-62.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd (ö.786/1384), *el-Înâye ale'l-Hidâye*, yy. ts. I-XV.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman (ö.478/1081), *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta'*, Kahire 1913, I-VII.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö.1390/1971), *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö.256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1992, I-VIII.
- Buhûfî, Mansur b. Yunus b. İdrîs (ö.1052/1642), *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ*, Beyrut 1981, I-VI.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*, yy. ts. (Ticâret kütüb).
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İyaz (ö.1360/1941), *el-Fıkh ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, Mısır 1969, I-V.
- Çeker, Orhan, "Fıkıhta Hasta" *SÜİFD*, sayı: 7, Konya 1997.
- Derdîr, Ebû'l Berakât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö.1201/1786), *eş-Şerhu's-Sağîr alâ akrabi'l-mesâlik*, Kahire ts. (Dâru'l-ma'rife), I-IV.
- ___, *eş-Şerhu'l-kebîr alâ Muhtasari'l-İmâm Halîl*, Beyrut ts. (Dâru'l-fikr), I-IV.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed (ö.1230/1815), *Hâşiye ale's-şerhi'l-kebîr li'd-Derdîr alâ Muhtasari'l-İmâm Halîl*, Beyrut ts. (Dâru'l-fikr), I-IV.

- Devvânî, Ahmed b. Ğanim Nefrâvî (ö.1125/1715), *Fevâkihu'd-Devvânî*, Beyrut 1415, I-II.
- Döndüren, Hamdi, "İslâm'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsat" *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu*, Ankara 2005.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö.275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, İstanbul 1992, I- V.
- el-Fetâva'l-Hindiyye* (Ebû'l-Muzaffer Muhyiddîn Muhammed Bahadır Alemgir (ö.1118/1706) tarafından, Şeyh Nizam başkanlığında bir komisyona hazırlanmıştır), Beyrut 1991, I-VI.
- Günenç, Halil, *Büyük Şafî İlmihali*, İstanbul 1986.
- Harâşî, Muhammed b. Abdullah (ö.1101/1689), *Şerhu Muhtasari Halil*, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- "Haras", *Mv.F*, Kuveyt 1990, XIX, 91-97.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman (ö.954/1547), *Mevâhibü'l-Celîl şerhu Muhtasari'l-İmâm Halîl*, Beyrut 1977, I-VI.
- İbn Âbidîn, Muhammed b. Ömerî'l-Hanefî (ö.1252/1836), *Hâşiye 'alâ Reddi'l-muhtâr*, I-VI, İstanbul 1984 [I-VI (VI s.731'e kadar) "*Hâşiyetü Kurreti'l-uyûni'l-ahyâr tekmiyetü Reddi'l-muhtâr*", İbn Âbidînzâde (ö.1306/1889); (VI s.731'den - VII, VIII) *Takrîrâtü'r-Râfi'î*, Abdulkadîr b. Mustafa er-Rafîî (ö.1323/1905)].
- İbn Cüzeyy, Ebû'l-Kasım Muhammed b. Ahmed (ö.741/1340), *el-Kavânînü'l-fikhiyye*, yy. ts.
- İbn Hacer el-Heytemî, Şehabeddîn Ahmed b. Hacer (ö.974/1566), *Tuhfetü'l-muhtâc*, yy. Dâru'l-fikr, ts., I-X.
- , *el-Fetâvâ'l-fikhiyyetü'l-kübrâ*, yy. ts. (Dâru'l-fikr), I-IV.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö.620/1223), *el-Muğnî*, Beyrut 1984, I-X.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö.273/886), *es-Sünen*, İstanbul 1992, I-II.
- İbn Müflih, Şemsuddîn Alâuddîn el-Makdisî (ö.884/1479), *el-Mübdî' fi şeri'l-Mukni'*, Beyrut 1979, I-X.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrahim (ö.970/1562), *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-*

- dekâik*, I-VII, Mısır 1993 [VIII. cildi *Tekmiletü'l-Bahrü'r-râik*, et-Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali (ö.1004/1595)].
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdulvâhid (ö.861/1457), *Fethu'l-kadîr*, I-VII, Beyrut 2003 [Vekâletten sonrası (VIII-X) tekmile, "*Netâ'icü'l-efkâr fi keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr*", Kadızâde Şemsüddîn Ahmed (ö.988/1580)].
- Komisyon, *İman ve İbadetler İlmihali*, DİA, I-II, Ankara 2002.
- Kâsânî, Alaüddîn Ebû Bekr b. Mes'udi'l-Hanefî (ö.587/1191), *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâ'i'*, Beyrut 1982, I-VII.
- Komisyon, "*Teyemmüm*", ŞİA, İstanbul 2000, VIII, 83-84.
- Kudûrî, Ahmed b. Muhammed b. Cafer el-Hemedânî (ö.428/1037), *el-Muhtasar*, İstanbul 1967.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meali*, Medine 1992.
- Merdâvî, Ebû'l-Hasan (ö.885/1480), *el-İnsâf*, Beyrut ts. (Dâru ihyâ-i turâsi'l-Arabî), I- XII.
- Mergînânî, Ali b. Ebû Bekr (ö.593/1197), *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, yy. el-Mektebetü'l-İslâmî, ts., I-IV.
- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecduddîn Abdullah b. Mahmûd (ö.683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l- muhtâr*, Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts., I-V.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi (ö.885/1481), *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, yy. ts. I-IX.
- Müslîm, Ebû'l-Hüseyin Müslîm b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö.261/875), *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1992, I-III.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b.Dinâr (ö.303/915), *Sünenü Nesâî*, İstanbul 1992, I-VIII.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Muhyiddîn (ö.676/1277), *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, I-IX, yy. Dâru'l-fikr, ts. [(X-XI (Riba'dan sonrası) 1. *Tekmiletü's-Sübkî*, Sübkî Takuyuddîn Ebûl Hasan Ali b. Abdülkâfî (ö.756/1355); XII-XX, 2. *Tekmiletü Necîb el-Mutî'i*, Şeyh Muhammed Necîb el-Mutî'i)].
- Öğüt, Salim, "*Dilsiz*", DİA, İstanbul 1994, IX, 303-304.
- Özel, Ahmet, "*A'mâ*", DİA, İstanbul 1989, II, 553-554.
- Remlî, Muhammed b. Ahmed (ö.1004/1596), *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Beyrut 1984, I-VIII.

Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammedi'l-Haneî (ö.483/1091), *el-Mebsût*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts., I-XXX.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö.1250/1834), *Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*, Beyrut 1973, I-IX.

Şîrâzî, Ebû Ishâk İbrâhim b. Ali b. Yûsuf el-Firuzâbâdî (ö.476/1083), *el-Mühezzeb fî fikhî mezhebi'l-Îmâm eş-Şâfî*, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts., I-II.

Şîrbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatib (ö.977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ani'l-Minhâc*, I-IV, Beyrut ts.

Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (ö.360/971), *el-Mu'cemu'l-kebîr*, Musul 1983, I-XV.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö.279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul 1992, I-V.

Uzunpostalcı, Mustafa, "Cemaat", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 288-289.

Yavuz, Fikri, *İslâm Fikhî ve Hukuku*, İstanbul 1970.

Zuhaylî, Vehbe, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletüh*, Dîmaşk 1985, I-IX.